

Sveriges lantbruksuniversitet
Swedish University of Agricultural Sciences

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds-
och växtproduktionsvetenskap

Stadsranden i den hållbara staden

– Skräp eller skatt?

The urban fringe in the sustainable city

– Trash or treasure?

Emilia Ruist

Stadsranden i den hållbara staden – skräp eller skatt?

The urban fringe in the sustainable city – Trash or treasure?

Emilia Ruist

Handledare: Helena Mellqvist, SLU, Institutionen för
Landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Bengt Persson, SLU, Institutionen för
Landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Kurstitel: Kandidatexamensarbete i Landskapsarkitektur

Kursansvarig inst.: Institutionen för Landskapsarkitektur, planering och
förvaltning

Kurskod: EX0845

Ämne: Landskapsarkitektur

Program: Landskapsarkitektprogrammet

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2019

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: stadsranden, regional planering, hållbar stadsutveckling,
grönstrukturplanering, urban fringe, sprawl, peri-urban, stad och land

Innehåll

Sammanfattning	2
Abstract	2
Bakgrund	3
Syfte, mål, frågeställningar och avgränsningar	3
Material och metod	4
Hållbar utveckling	5
Begreppet	5
Globala hållbarhetsmål	6
Sveriges hållbarhetsarbete	6
Hållbarhetsdimensionerna - konflikt eller synergi?	6
Del 1: Stadsrandens teoretiska ramverk	7
Begreppet	7
Stadsrandens framväxt	7
Stadsranden som kulturarv	8
Stadsranden som plats för friluftsliv	9
stadsranden som plats för biologisk mångfald	10
Stadsranden som icke exkluderande plats	10
Stadsranden som plats för oprogrammerad lek	11
Stadsranden som länk eller flaskhals	12
Del 2: Stadsranden i Stockholm	14
De gröna kilarna	14
Återblick	14
Värden och hot	15
Att bibehålla och utveckla värden	16
Framgångsfaktorer	18
Diskussion och slutsats	19
Metod och process	19
Se bortom vackert och fult	19
Landskapet som förutsättning	21
Hur gör vi?	21
Slutsats	22
Vidare arbete	22
Källförteckning	24

SAMMANFATTNING

På grund av en sedan länge pågående urbaniseringstrend förväntar vi oss att städer kommer att växa. Därför värderas stadsranden, alltså zonen mellan stad och land, utifrån dess framtid snarare än för vad den kan bidra med idag. Målet med den här uppsatsen är att undersöka stadsrandens potential att rymma värden knutna till hållbar stadsutveckling i syfte att hitta värden som inte uppmärksammats tidigare. Detta för att stödja en gynnsam relation mellan stad och land samt för att klargöra stadsrandens roll i planering, gestaltning och förvaltning av en hållbar stad. Det görs dels genom en litteraturstudie och dels genom en referensstudie av stadsranden i Stockholm.

Begreppet *hållbarhet* hanterar på olika sätt en ekologisk, en social och en ekonomisk dimension som alla samverkar till en utveckling som inte äventyrar kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov. Resultatet av studien visar att det finns sociala och ekologiska värden knutna till stadsrandens landskap som bidrar till den sociala och ekologiska dimensionen av hållbar stadsutveckling. Därtill erbjuder stadsranden potential för värden som är hotade i staden såväl som på landsbygden. En jämförelse mellan referensstudien och litteraturstudien tyder på att stadsrandens fulla potential kanske inte tas tillvara på i planeringen. Därtill tyder resultaten på att stadsranden behöver hanteras som helhet utan administrativa gränser, där fula såväl som sköna områden tillåts bidra till den hållbara staden.

ABSTRACT

Because of the trend of urbanization, which has been going on for many years, we expect cities to grow. Therefore the zone between city and county, *the urban fringe*, is being valued based on its future rather than what it can contribute with today. The aim of this study is to examine the urban fringes potential to contain values that supports a sustainable urban development, with the purpose of finding values that has not been brought to attention earlier. This is to support a favourable relationship between city and countryside and to determine the urban fringes roll in the planning, designing and the management of a sustainable city. This is done partly by a literature study and a partly by a case study of the urban fringe in Stockholm.

The concept of sustainability manages in various ways an ecological, a social and an economic dimension that interacts to a development that does not compromise the ability of future generations to meet their own needs. The results of the study shows that there are social and ecological values in the urban fringe that can contribute to the social and the ecological dimension of a sustainable urban development. In addition, the urban fringe contributes with potential values that are threatened is both the city and the countryside. A comparison between the literature study and the case study indicates that the urban fringes full potential is perhaps not being used in urban planning. The results of the study also indicates that the urban fringe needs to be seen as a whole structure without administrative boundaries, were unattractive areas as well as attractive ones is being allowed to contribute to the sustainable city.

BAKGRUND

Befolkningen i såväl Sverige som resten av världen växer. Urbaniseringstrenden har pågått i många år och 2008 kunde FN konstatera att det globalt sett är fler som bor i en stad än det är som bor på landsbygden (FN 2018). Städer vill locka den ökande befolkningen att välja just deras stad att bo i, för med ett ökat invånarantal ökar också den ekonomiska tillväxten till följd av skatteintäkter (Vinnova 2013). Mark i direkt anslutning till staden är därför ofta en markzon som *väntar* på exploatering. Ett landskap som staden förväntas erövra bit för bit. Men hur lång denna väntan blir, vet ingen riktigt. Den styrs av konjekturer, hur snabbt befolkningstillväxten sker, politiska styren, etcetera (Qviström 2005).

STAD MÖTER LAND GENOM STADSRAND

Källa: Författarens egen illustration

När man färdas in och ut ur en stad kan man betrakta stadsranden, hur den möter stadens ytterkanter och det omgivande landskapet. Här återfinns ofta en mosaik av karaktärer: industriområden, handelsområden, tung infrastruktur, kolonilotter, lite bostadsbebyggelse och mellan dessa, områden med en mer naturlig karaktär (Qviström 2008 & Rosendahl 2017). Flera studier tar upp konflikten mellan växande städer i relation till jordbruksmarkens värde (Larsson & Germundsson 2012, Elgåker & Kaaman 2015 samt Rosendahl 2017). Men jag

tror att det finns potential och fler värden i zonen där stad och land möts än enbart livsmedelsframställning och ytterligare mark att bebygga. Den här uppsatsen görs i ansats att vrida synen på vad stadsranden kan bidra med till såväl staden som landsbygden. För att stilla min egen nyfikenhet men förhoppningsvis också väcka en tanke hos andra läsare.

SYFTE, MÅL, FRÅGESTÄLLNINGAR OCH AVGRÄNSNINGAR

Målet med uppsatsen är att undersöka stadsrandens potential att rymma värden knutna till hållbar stadsutveckling i syfte att hitta värden som inte uppmärksamats tidigare. Det görs för att stödja en gynnsam relation mellan stad och land samt för att klargöra stadsrandens roll i planering, gestaltning och förvaltning av en hållbar stad.

Det görs genom att undersöka följande frågor:

- Finns det ekologiska och sociala värden i stadsranden?
- Hur kan dessa eventuella värden bidra till den sociala och ekologiska dimensionen av hållbar stadsutveckling?
- Hur kan man bibehålla och öka dessa värden med hjälp av planering, gestaltning och förvaltning av våra landskap?

Arbetet har som avsikt att fokusera på den ekologiska och sociala dimensionen av hållbarhet. Det är alltså med utgångspunkt i dessa begrepp som stadsranden undersöks. Tack vare den komplexitet begreppet rymmer, kan det däremot inte undvikas att indirekt tangera ekonomiska aspekter.

MATERIAL OCH METOD

Arbetet som följer är en kvalitativ studie som grundar sig dels i en litteraturstudie och dels i en referensstudie. För att klargöra om det finns ekologiska och sociala värden i stadsranden och hur dessa eventuella värden kan bidra till den sociala och ekologiska dimensionen av hållbar stadsutveckling, görs en litteraturgenomgång av forskning på området. Vetenskapliga och populärvetenskapliga artiklar såväl som publikationer från myndigheter utgör materialet. Mina förkunskaper på området agerar startpunkt för sökningarna, det vill säga litteratur som på olika sätt beskriver stadsranden och källor som beskriver begreppet hållbar stadsutveckling. Därefter används en *snöbollsteknik* där en källa används för att komma vidare och hitta ytterliga relevanta källor som ligger utanför mina förkunskapers område. Det vill säga: inledande sökningar i litteraturen leder vidare till nya områden och perspektiv på stadsranden och hållbar stadsutveckling.

För att bringa klarhet hur planering, gestaltning och förvaltning kan bibehålla och utveckla den sociala och ekologiska dimensionen av hållbarhet i stadsranden, görs en referensstudie. Denscombe (2009) anser att metoden lämpar sig för studier i mindre skala där man syftar till att fördjupa sig i ett mindre antal frågor eller aspekter. Författaren menar att genom en referensstudie kan komplexiteten i ett verkligt område hanteras för att få förståelse för generella processer eller fenomen. Referensstudien undersöker Stockholms stadsrand och har valts att studeras dels för att det hårda exploateringsstrycket i storstadsregionen medför att stadsranden är under tydligt hot samt på grund av det har Stockholm behövt synliggöra stadsranden i planeringen¹, vilket mer långsamt växande städer inte har behövt. Således förväntas det finnas intressant kunskap hos planerare här. Att arbeta med Stockholms stadsrand som referens fångar också komplexiteten i att stadsranden kan vara ett område som sträcker sig över flera kommungränser. Materialet till referensstudien erhålls genom att studera planeringsdokument samt att intervjua en regionplanerare på *Tillväxt- och regionplaneförvaltningen* om hur deras kontor arbetar med stadsranden. Intervjun är kvalitativ och semistrukturerad, det vill säga att förberedda frågor som den intervjuade har tagit del av innan intervjun, varvas med oförberedda följdfrågor. Bryman (2018) skriver den här typen av intervju passar som metod då ett tydligt tema ska undersökas, där det finns utrymme både för fördjupning och sidospår. Intervjun spelas in och relevanta uttalanden skrivs om till löpande text för att utgöra underlag till Del 2 av uppsatsen. Bryman (2018) beskriver vikten av att intervjuer spelas in, dels för att kunna granskas men också för att det fångar upp *hur* och inte bara *vad* den intervjuade berättar.

¹ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26

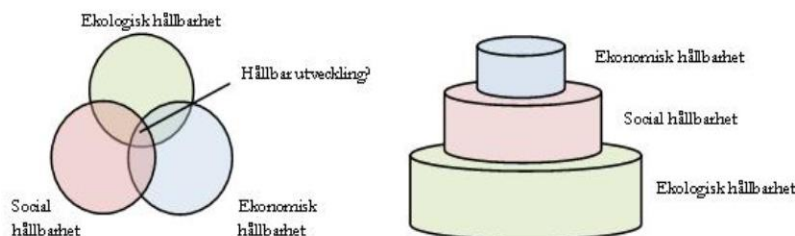
HÅLLBAR UTVECKLING

BEGREPPET

I det här avsnittet görs en kort redogörelse kring begreppet *hållbar utveckling*, hur man arbetar med det på global och nationell nivå samt några av de utmaningar som begreppet medför. Det görs i syfte att ha som utgångspunkt i uppsatsens senare del för att kunna utröna om stadsranden rymmer sociala och ekologiska värden. Redogörelsen kommer också ligga till grund för diskussionen om man kan öka och bibehålla hållbara värden i stadsranden, med hjälp av planering, gestaltning och förvaltning av landskapet.

Begreppet *Hållbar utveckling* myntades av miljövetaren Leaster Brown år 1981 men fick sitt genomslag år 1987 i och med rapporten *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Rapporten skrevs av FN:s världskommission för miljö och utveckling, senare kallad *Brundtlandkommunionen* efter dess dåvarande ordförande Gro Harlem Brundtland (FN 2012). *Hållbar utveckling* definierades i rapporten som "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (FN 1987, s.16). I översättning: en hållbar utveckling är en utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov. Det framkommer i rapporten att social utveckling och ekonomisk tillväxt inte går att uppnå om det inte sker på naturens villkor.

Olika modeller har försökt beskriva detta samband. Nedan illustreras två av de vanligaste. Den vänstra beskriver ett samband som grundar sig i att hållbarhetens tre dimensioner väger lika tungt och att när de sammanförs på lika villkor skapas en hållbar utveckling. Den högra tar utgångspunkt i att dessa tre dimensioner har olika hierarki och att ekologisk hållbarhet är en förutsättning för att skapa social- och ekonomisk hållbarhet. Social hållbarhet ligger i sin tur till grund för en ekonomisk hållbarhet ska vara möjlig (KTH 2019). Oavsett vilken modell man sätter sin tilltro till visar båda att hållbarhet är komplext och är beroende av att de olika dimensionerna samverkar. I hållbar stadsutveckling behöver man alltså förhålla sig till dem tillsammans.

TRE DIMENSIONER AV HÅLLBARHET SAMVERKAR I EN HÅLLBAR UTVECKLING

Källa: Två hållbarhetsmodeller (KTH 2019)

GLOBALA HÅLLBARHETSMÅL

År 2015 antogs Agenda 2030, en handlingsplan med 17 globala hållbarhetsmål och 169 delmål för att balansera de tre dimensionerna av hållbarhet. Alla FN:s medlemsländer har skrivit under handlingsplanen och målen har implementerats i olika nationella strategier och handlingsplaner (Sveriges miljömål 2018). Två mål som är av värde att lyfta i samband med den här uppsatsen är A) Mål 11 *Hållbara städer och samhällen* där delmål 11.a syftar till att stärka den nationella och regionala utvecklingsplaneringen som medel för att främja sociala och miljömässiga kopplingar mellan stadsområden, stadsnära områden (som i den här uppsatsen skulle kunna översättas med stadsranden) och landsbygden. B) Mål 15 *Ekosystem och biologisk mångfald* där delmål 15.a syftar till att integrera värdet av ekosystemen och den biologiska mångfalden i lokala och nationella planerings- och utvecklingsprocesser (UNDP 2015).

SVERIGES HÅLLBARHETSARBETE

För att hantera de ekologiska målen i Agenda 2030, har Sveriges miljömålsmyndigheter och länsstyrelser utarbetat 16 miljökvalitetsmål, 17 etappmål och ett generationsmål som det nationella miljöarbetet ska leda fram till. Ett av de 16 målen är *God bebyggd miljö*, där närheten till skyddad natur används som en indikator på om målet har uppnåtts. Den skyddade naturen beskrivs vara av stor vikt för människors hälsa och möjlighet till friluftsliv och rekreation. Det lyfts fram som extra viktigt att skydda naturen i närheten av tätorter där naturen annars hotas av exploatering när tätorten växer. Målet *Ett rikt odlingslandskap* beskriver hur ett odlingslandskap ska, förutom att bidra till livsmedelsförsörjning, också verka positivt för biologisk mångfald, bevarandet av kulturmiljöer samt värna om friluftsliv och vara tillgängligt för människor (Sveriges miljömål 2018). Det skulle kunna utläsas att även om miljökvalitetsmålen utformades för att arbeta med den ekologiska dimensionen av hållbarhet som Agenda 2030 beskriver, kommer den sociala dimensionen in per automatik.

HÅLLBARHETSDIMENSIONERNA - KONFLIKT ELLER SYNERGI?

Flera studier har försökt se hur hållbarhetsdimensionerna påverkar varandra. Ekener och Kazeffs rapport från 2018 gör en sammanställning av flera av dessa i syfte att kartlägga de ömsesidiga beroendena mellan de olika dimensionerna av hållbarhet. Författarna konstaterar att det finns en samstämmighet i studierna när det kommer till nödvändigheten i att upprätthålla och utveckla ekosystemtjänster för att nå andra hållbarhetsmål. De lyfter också fram att alla resultat från de granskade studierna visar att det inte finns många konflikter mellan de olika hållbarhetsmålen, eller delmålen i Agenda 2030 utan snarare många synergieffekter dem emellan.

Således finns det inte en entydighet hur man kan sortera stadsrandens potential att inhysa sociala värden från dess potential att rymma ekologiska värden (eller därtill, ekonomiska värden), eftersom de olika hållbarhetsdimensionerna är odelbara från varandra. Uppsatsen kommer därför att vara av diskuterande karaktär för att på så vis försöka fånga den komplexitet hållbarhetsbegreppet innefattar.

DEL 1: STADSRANDENS TEORETISKA RAMVERK

BEGREPPET

Mattias Qviström, landskapsarkitekt och professor i landskapsplanering, skriver i sin studie från 2005 att en vanlig föreställning är att staden möter landsbygden i en snabbt övergående fas. Han hävdar motsatsen, att mötet snarare sker i en mer eller mindre bred zon. Qviström väljer att kalla denna zon för stadsranden, ett begrepp som den här uppsatsen har anammat. Studier av Meus och Gulinick (2008) tyder på att den här zonen benämns på betydligt fler sätt i planeringsdokument och forskning. De konstaterar att fler än 200 ord användes för att beskriva området där staden möter landsbygden och att de vanligaste var *sprawl* och *fringe*. Begreppen saknar en direkt svensk översättning men betyder ungefär utglesning respektive ytterkant. Hur man benämner en plats kan påverka ens förväntningar och uppfattningar om den menar Qviström (2005). Han skriver att negationer ofta användas för att beskriva stadsranden, så som *ingenmansland*, *tomrum*, *icke-plats*, *mellanrum* och *antirum*. Han menar att områdets positiva egenskaper då förringas och kvar blir synen att stadsranden ännu inte är stad (det goda) men inte längre är land (det idealiserade). Han skriver att stadsranden alltid har funnits i stadens historia men har sedan modernismen antagit en mer anonym karaktär. Qviström menar att stadsranden därför har förlorat kraften att förmedla vilken stad som besökaren möter (2005). Bryant, Russwurm & McLellan (1982) beskriver hur zonen varierar längs med stadens kant, inte sällan beroende på var målpunkter finns, men också hur infartsleder går och vem som äger marken. Rosendahl (2018) konstaterade i sin masteruppsats i hållbar stadsutveckling, en mix av markanvändning i stadsranden så som bostäder, verksamhetsområden, grönstruktur och infrastruktur. Gallent beskriver i sin studie från 2006 att den kan ses som plastisk – den kan expandera och dra ihop sig och rörelsen påverkas såväl av politik som ekonomi. Stadsranden beskrivs både som en barriär (Wikström 2007, Rådberg 1997 och Qviström 2008), och en länk (Davoudi & Stead 2002 och Qviström 2008). Detta mångfacetterade begrepp utan klar definition tycks rymma stor komplexitet som är svår att tillfullo redogöra för. Det här kapitlet i uppsatsen blir således en ansats och inte på något sätt en heltäckande beskrivning av de värden i stadsranden som kan bidra till en hållbar stadsutveckling.

STADSRANDENS FRAMVÄXT

Det alltid har funnits en gränzson mellan stad och land och en mer spridd bebyggelse i zonen har förekommit åtminstone sedan tidig medeltid (Qviström 2005). I en rapport från svenska naturskyddsföreningen (2006) beskrivs historien till den *karaktär* som ofta präglar stadsranden. De skriver att på grund av en effektivisering av jordbruket skedde en stor befolkningsökning under första halvan av 1800-talet. Det blev ett överskott på arbetskraft på landsbygden och i samband med industrialismen skedde en kraftig urbanisering under senare delen 1800-talet. Rapporten skriver hur det medförde trångboddhet, sanitära olägenheter, dålig luft och brist på solljus i städerna vilket bidrog till att medellivslängden för män i Stockholm år 1870 bara var 25 år. Detta kom att få en motreaktion under 1930-talet då planeringsidealet modernismen, senare även kallat funktionalismen fick sitt genombrott. Rapporten beskriver hur det nu prioriterades ljus och rymd i stadsplaneringen

och funktioner separerades från varandra. Naturskyddsföreningen (2006) skriver att industrier och grossisthandel förlades i utkanten av staden och det blev svårare att komma till dessa arbetsplaner med kollektivtrafik eller cykel, som var lätt när de låg i centrum. Rapporten beskriver hur följden blev att mycket ny infrastruktur krävdes för att denna glesa och funktionsseparerade struktur skulle fungera. Naturskyddsföreningen menar att man planerade för en framtid som ännu inte låg för dörren. Eftersom 1949 ägde 40 av 1000 personer bil. 1955 gjordes en utredning som mynnade ut i en norm med ett bilinnehav på 400-500 bilar per 1000 invånare, som ska tillämpas i kommunal planering och bygglovshantering. Det dröjde ända tills år 2003 innan bilinnehavet i Sverige var så högt (Naturskyddsföreningen 2006). Rapporten skriver hur utredningen utgått från amerikansk statistik där detta glesa utbyggnadssätt, där kallad *urban sprawl*, börjat betydligt tidigare än i Sverige och där bilägandet således var mycket högre. Boverket (2002) beskriver att stadens ytterområden nu blev ett bilpräglad landskap med stora transportleder. Kvar mellan trafiklederna blev ett mellanrum som var obebyggt men svårtillgängligt. Följden av det här sättet att planera städer blev att mellan år 1960-1995 ökade den sammanlagda tätortsarealen i Sverige med 600 % medan städernas befolkning endast ökade med 50 % (Boverket 2004). Qviström och Saltzman (2008) beskriver att det modernistiska planeringsidealet kom att förändra synen på stadsranden i årtionden därefter. De menar att stadsrandens landskap sågs som ett problem som behövde struktureras genom planering. De skriver att eftersom mötet mellan de intressen som staden respektive landet ansågs representera, var svårintegrerade, blev stadsranden en kvarlämnad plats utan värde för någonting av parterna.

STADSRANDEN SOM KULTURARV

På ett seminarium arrangerat av riksantikvarieämbetet i Almedalen 2014, diskuteras det vad kulturarv har för värde för människan. Knut Weibull, överantikvarie på riksantikvarieämbetet, anser att kulturarv gör att människan har lättare att placera sig i tid och rum och att vi behöver stödja oss på historien för att få råd om hur vi ska hantera framtiden. Cortina Lange, etnolog, anser att våra värderingar och handlingar är ett resultat av såväl personliga som kollektiva minnen och frågar sig hur mycket nytt vi hade kunnat skapa om vi inte får kunskapen om hur och vad våra föregångare gjort. Flera talare diskuterar också problematiken i att endast vissa definierar vad som är ett kulturarv. Weibull nämner att kulturarv kan användas som verktyg till demokrati, men att det i fel händer också kan användas för att utöva diktatur. Han konstaterar att den som kontrollerar kulturarvet och vad vi ska minnas, i någon mån också besitter makten att kontrollera framtiden. Utifrån dessa uttalanden verkar det alltså som att kulturarv kan, om det används på rätt sätt, vara av vikt för den sociala dimensionen av hållbarhet.

Det porösa sätt att växa, som den sexdubblade tätortsarean medförde (Boverket 2004) bidrar till att stadsranden är präglad av modernistiska planeringsideal menar, Qviström (2005). Författaren anser att det medfört att historien (kulturarvet) på platsen är svårupptäckt. Men finns det något i stadsrandens landskap som är värt att bevara för framtiden? Det råder delade meningar huruvida andra landskap som blev till under modernismen är värda att bevara, så som miljonprogramsområden (Lihammer 2013). Vicki Melander, byggnadsantikvarie beskriver svårigheten

med att förutspå vilka miljöer framtida generationer kommer önska att vi hade bevarat åt dem (Riksantikvarieämbetet 2014).

STADSRANDEN SOM PLATS FÖR FRILUFTSLIV

Regeringen definierar friluftsliv som "vistelse utomhus i natur- och kulturlandskapet för välbefinnande och naturupplevelser utan krav på tävling" (SFS 2010:2008). Naturvårdsverket (2015) beskriver de goda hälsofördelarna med friluftsliv, både för den enskilda individen i form av återhämtning, fysisk aktivitet och social gemenskap, men även samhällsekonomiska vinster tack vare en friskare befolkning. Det kan alltså utläsas i rapporten att friluftsliv kan bidra både till den sociala och ekonomiska dimensionen av hållbarhet. Rapporten lyfter den tätortsnära naturen som extra viktig eftersom att 80 % av friluftsutövandet sker inom en radie av 10 km från hemmet. Allemansrätten är en förutsättning för utövandet av friluftsliv och kan kort beskrivas som det regelverk som tryggar människans rättigheter, men också poängterar skyldigheter, när hon ska vistas i naturen (Bengtsson 2004).

Qviström, Hjort Caspersen och Halvorsen Thorén (2009) har undersökt hur jord, skogsbruk och rekreationsintressen kan samordnas i det stadsnära landskapet. De anser att stadsranden bör ses som en resurs för friluftsliv och kan därför fungera som ett komplement till mer formella parker i staden om den tillåts vara en del av stadens grönstruktur. Stadsranden, menar författarna, kan genom sin karaktär bidra till större variation av stadens gröna miljöer. En variation som efterfrågas konstaterar Boverket i sin undersökning från 2007 där människor fick skatta vilka miljöer de ansåg var viktigast att ha i sitt vardagslandskap. De miljöer som skattades högst var orörda naturmiljöer med många vilda smådjur och insekter, bäckar och vattendrag, stig- och väglösa områden och gamla kulturmiljöer. Klassiska parkmiljöer med service så som toaletter, bänkar, belysning och lekredskap visade sig vara mindre populära.

Naturvårdsverket (2015) beskriver att för att tillgängliggöra friluftslivet för alla behöver helt nya platser upprättas men friluftslivet behöver också släppas fram till redan befintliga platser. Qviström (2005) menar att om man slutar fokusera på uppdelningen mellan stad och land utan istället ser till det som är varken eller, finns här en outnyttjad potential. Stadsranden med dess övergivna militärområden, före detta flygfält, industriområden som är under avveckling, grustag och stenbrott som lags ner i väntan på stadens expansion, menar han skulle kunna tillgängliggöras för rekreation och friluftsliv med hjälp av planering. För att kunna utnyttja den potentialen behöver allemansrätten utvidgas eller förtydligats till att innefatta området, anser Qviström, Hjort Caspersen och Halvorsen Thorén (2009). De menar att allemansrätten inte är nog uppdaterad för att stödja de förutsättningar som idag råder i det peri-urbana och postindustriella landskapet. Vidare poängterar författarna att eftersom delar av stadsranden är privatägd och att det där ständigt pågår markspekulationer, behöver kommuner säkerhetsställa att stadensranden inte bara består av tillfälligt gröna områden, utan också mer långsiktiga. Något som Alaviitala (2008) instämmer med och tillägger att konflikten är som starkast på den privatägda marken där ägaren motsätter sig att området ska nyttjas av allmänheten.

STADSRANDEN SOM PLATS FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD

Det storskaliga skogs- och jordbruket har förändrat livsmiljön för många växter och djur. Det har resulterat i en minskning av biologisk mångfald eftersom det likformiga landskapet inte kan erbjuda lika många habitat som äldre tiders mer variationsrika landskap (Artdatabanken 2018).

Världsnaturfonden (2018) skriver att en kraftig minskning av den biologiska mångfalden sker i världen. FN:s utvecklingsprogram kommenterar hur allvarligt detta är eftersom hållbara ekosystem och biologisk mångfald har ett egenvärde i sig, men utgör också grunden för människans överlevnad (UNDP 2015). Världsnaturfonden uppger att hela vår ekonomi och vårt samhälle bygger på ekosystemtjänster och att det ekonomiska värdet på dem uppgår till 125 000 miljarder dollar årligen (2018). Således kan man konstatera att för en hållbar stadsutveckling är det av stor vikt att ta vara på de miljöer där biologisk mångfald finns eller kan upprättas.

Forman (1999) hävdar att de bortglömda ytorna i en stad, så som övergivna bangårdar eller vildvuxna hörn av industriområden, kan ha betydligt högre biologisk mångfald än mer välskötta miljöer. I försök att göra landskapet prydligt tenderar man att förstöra miljöer som gynnar många växter och djur, menar författaren. Sohard (2000) skriver att stadsranden ofta har en hög biologisk mångfald eftersom den är ignorerad. Person och Smiths studie från 2014 visar att stadsrandens ruderalmarker kan bidra med en ståndort som är ovanlig både i staden och i det omkringliggande landskapet. Dess varma, torra och näringsfattiga miljöer kan liknas med miljöer som naturligt återfinns i rasbranter, älvstränder, näringsfattiga gräsmarker och sandstäpper. Värmeälskade växter och insekter återfinns ofta här och studien beskriver hur inventeringar i Malmö visade att det fanns fler fjärilar på dessa ruderalmarker än det fanns i Malmös parkmiljöer. Ytterligare inventeringar gjorda på bangårdar konstaterade att på 85 % av platserna som undersökts återfanns rödlistade arter (Jordbruksverket 2012). Qviström (2005) beskriver hur flyktigheten i stadsranden ibland kan ge positiva effekter på den biologiska mångfalden. I studiens fall var det om ett område i stadsranden som förberetts för en exploatering som sedan uteblev. Där matjorden avlägsnats och marken modellerats hade det spontant snart uppstått en alltmer ovanlig biotop – en våtmark.

Boverket och naturvårdsverkets publikation från 2000 syftar till att vara en idékatalog för hur man kan planera utifrån Sveriges miljömål. Där beskrivs en grön stadsrand inte bara viktig som ett verktyg för att gynna biologisk mångfald men även som ett område att utnyttja för andra ekosystemtjänster. Stadsranden kan till exempel lösa kommuntekniska problem så som vara upplag för snö, omhändertagande av dagvatten och grönkompost.

STADSRANDEN SOM ICKE EXKLUDERANDE PLATS

Eriksson redogör i sin artikel från 2013, några av de ämnen som uppkom under konferensen *Landskapsforum* som hölls den 14 november samma år. Katarina Saltzman, etnolog och landskapsforskare var en av talarna på konferensen. Enligt Eriksson (2013) beskrev Saltzman stadsranden som ett *mellanrum* och en viktig del av stadens dynamik eftersom det här kan finnas plats för sådant som annars inte har en given plats i staden. Dessa områden beskrevs som *heterotopiska*, ett begrepp som den franska filosofen Michel Foucault myntade år 1967 för att

förklara platser som befinner sig i ett icke-hegemoniskt tillstånd. Ett tillstånd som inte accepterar rådande ordning och normer. Eriksson (2013) beskriver hur Saltzman anser att dessa områden varken är kultur eller natur, stad eller land men samtidigt är de både och. Det karaktärsdraget skapar en komplex relation till sin omgivning och möjliggör nya tolkningar av en plats som hela tiden formas om på nytt genom besökarnas sociala och kulturella praktiker.

Cecilia von Schéele, doktor i statsvetenskap på Lunds universitet, beskriver i sin avhandling från 2016 att rättigheten till staden är ojämnt fördelad mellan invånarna. Hon menar att mellanrum kan ses som politiska platser tack vare att de bjuder in brukare till att vara med att definiera dem. Avhandlingen tar upp två exempel där stadsrandens frånvaro av tydligt reglerad funktion får olika utfall. Det första exemplet är från en händelse i Stockholm där sju personer anordnat ett temporärt hem åt sig i tält och kojor bredvid en motorväg, mitt emellan ett bostadsområde och ett industriområde. Von Schéele studerade den ansökan om avhysning exploateringskontoret sände till kronofogdemyndigheten och hur myndigheterna argumenterade för avhysningen. Hon kunde se att argumentationen inte enbart använde sig av lagar utan sprang även ur vilka normer som fanns på platsen ifråga. I det inte detaljplanlagda området var hundrastning för de boendes hundar funktionen som fördes fram som det normerande, och att den aktiviteten blev förhindrad i och med det nya brukandet av platsen. I det andra exemplet beskrivs det hur invånare i Berlin såg en möjlighet till en kreativ användning av stadens mellanrum där olika konstprojekt, gerillaodling, eller pop-up barer tog platserna i anspråk. Stadens tjänstemän ansåg att den här typen av initiativ bidrog till Berlins varumärke och tog fram en policy där den tidigare olagliga användningen av den så kallade överblivna marken gjordes laglig, genom tidsbegränsade avtal med markägaren. Von Schéele (2014) skriver att hon inte ämnar att jämföra de olika fallen då det har vitt skilda förutsättningar, däremot kan de användas till att belysa att en frånvaro av reglerad funktion på en plats möjliggör två saker. Dels att platsen kan bjuda in brukare till att spontant ta marken i anspråk och genom sitt nyttjande av den, fysiskt eller i fantasin, också omdefiniera den och ge den en tillfällig funktion. Dels kan det ge myndigheter (och planerare) större vidd i förhållningssättet till en mer spontan användning av den här typen av platser.

Stadsranden skulle alltså kunna ses som ett område som utmanar samhällets kontroll över sina invånare – ett slags frizon som bryter mot rådande normer och värderingar. Det kan ses som ett område som på grund av sin oreglerade funktion inte exkluderar sina brukare. Dessa egenskaper skulle kunna stärka den sociala hållbarheten i en stad där de bidrar med ett tillägg som den mer definierade och funktionsplanerade staden saknar. Samtidigt tyder Von Schéeles avhandling (2014) på att avsaknaden av kontroll även kan väcka rädsla, som i hennes exempel från Stockholm där det också bidrog till motsättningar mellan olika sociala grupper.

STADSRANDEN SOM PLATS FÖR OPROGRAMMERAD LEK

I föregående avsnitt beskrivs det hur grupper eller aktiviteter som inte riktigt passar in i staden med dess rådande normer, kan ta stadsranden i besittning. En grupp som kan se ett värde i en sådan miljö är barnen, beskriver Helle Nebelong på konferensen *Gör plats för barn och unga* (UR 2015). Nebelong

är landskapsarkitekt och har ägnat större delen av sitt yrkesliv åt barns perspektiv på sin utemiljö. Hon anser att barn har ett behov av att forma sina lekmiljöer själva och om barn får välja mellan en regelrätt lekplats med lekredskap och en mer oprogrammerad lekmiljö, väljer de oftare den senare. Hon anser att planerare har ett för vuxet synsätt på barns lekmiljöer, vilket ofta resulterar i att miljöerna blir färgglada, trendiga, och trygga istället för miljöer som barn kan utforska och lära sig av. Hon menar att när det istället saknas lekredskap uppfinner barn sina egna lekar och regler. De lär sig vad som accepteras i leken och inte – och hur de kan hantera de konflikter som då uppkommer. Maria Kylin, landskapsarkitekt och forskare talar på samma konferens om problematiken i att barns platser inte prioriteras i stadsplaneringen och att det kan leda till negativa sociala och medicinska konsekvenser (UR 2015). Det skulle alltså kunna tolkas att en god lekmiljö stärker den sociala och den ekonomiska hållbarheten i en stad, där den senare avspeglar den kostnad som samhället skulle kunna spara i form av sjukvård om barn hade tillgång till bra lekmiljöer.

Gustafsson (2016) skriver i tidningen *Hållbar stad* att de lekvärderna som finns i förortens mellanrum, inte alltid är synliga för oss vuxna men att produkten av leken kan vi se, så som kojor. Han skriver att kojbygget verkar vara djupt rotat i oss människor och att byggandet lär oss ta initiativ, hantera risker och samarbeta. Han menar att detta sker på avsides platser som är tillåtande, där vuxna inte har full översyn. Kojan blir essensen av platsen och en yttring för att ett barn har tillåtits skapa en relation till en plats och lärt känna dess natur. Vidare menar Gustafsson (2016) att dessa platser blir hotade på grund av stenstadens stadsbyggnadsideal som nu råder, i kombination med att traditionella gröna inslag i det idealet har fallit bort, så som fickparker, parker i anslutning till sjukhus och institutioner, kyrkogårdar och skolgårdar. Ett hinder för barns nyttjande av stadsranden är att avståndet som barnen självständigt rör sig från hemmet, har minskat kraftigt. Ulrika Åkerlund, landskapsarkitekt på Boverket uppger att på 20-talet fick barn i 8årsåldern röra sig ungefär en mil från sitt hem, på 50-talet var avståndet nere i en kilometer. Idag får 8åringar som bor i städer röra sig ungefär 300m från hemmet utan vuxet sällskap (UR 2015). Även om det finns lekvärderna i stadsranden som är viktiga att ta vara på i en hållbar stadsutveckling, är det således inte säkert att det under rådande förhållanden kommer att kunna utnyttjas av fler än de barn som bor väldigt nära.

STADSRANDEN SOM LÄNK ELLER FLASKHALS

Qviström (2008) skriver att många upplever stadsranden som en flaskhals mellan de offentliga grönområdena i staden och den allemansrättsliga mark som finns på landsbygden. Han menar att stadsranden blir svårforcerad då den ofta är under exploatering och de ständigt pågående byggprojekten och vägutbyggnaderna gör att det är svårt att röra sig i området. Han skriver att de handels- och industriområden som präglar stadens ytterkanter upplevs ogästvänliga vilket hämmar flödet av människor genom stadsrandens landskap. Nya förbifartsleder och ringvägar som anläggs kring staden, ökar tillgängligheten för de som har bil och som ska ta sig till rekreatiomsområden på landsbygden. Samtidigt försvårar dessa vägutbyggnaden den vardagliga rörelsen för både de som bor i staden såväl som de på landsbygden, skriver Qviström (2008). Författaren menar emellertid att denna flaskhals går att omforma till en länk mellan stad och land och den förstärkta relation som då kan uppstå skulle gynna båda parterna. Han lyfter exempel från Danmark där kommuner beslutat att

samplanera stad och landsbygd. Då staden avser att växa kommer det stadsnära landskapets egenskaper få ta större plats i planeringsprocessen och utnyttjas för att möjliggöra värden både för landsbygdens invånare, såväl som stadens. Ett sådant värde, menar Qviström (2008) skulle vara de möten som då skulle uppstå mellan stadsbor och lantbruket vilket skulle kunna öka stadsbornas förståelse för vilka förutsättningar lantbruket har. I Nylén Andresens avhandling från 2005 skildrar hon det stora avståndet mellan stadsbarns syn på sin egen vardag och föreställningen om livet på ett lantbruk. Barnen som växt upp på Lidingö i Stockholm, beskriver att deras tillvaro skiljer sig mycket från livet på landsbygden, inte minst genom att deras vardag är längre från naturen. Deras föreställning, att landsbygden är naturen och också en motpol till staden beskriver Qviström (2008) som problematisk. Att barnen dessutom beskriver hur människan i staden är långt från naturen visar på att de upplever sig separerade från den menar Nylén Andresen (2005). I hennes studie beskrev barnen alltid bonden som man och flera barn trodde att livet på ett lantbruk är fattigt, omodernt och har låg levnadsstandard. Genom en mer vardaglig kontakt med lantbruket skulle barn få en mer nyanserad bild av landsbygden hävdar författaren, och förståelsen för landsbygden i hela samhället skulle därmed på sikt kunna öka. Hon hävdar att medvetna konsumenter har en stor betydelse för lantbrukets utveckling. En större kunskap om lantbruket genererar ett intresse för vad vi äter och hur det livsmedlet produceras. Förutsättningen för förståelsen hur till exempel KRAV-märkta produkter påverkar den biologiska mångfalden och landskapet kommer ur en grundläggande förståelse för hur jordbruket fungerar, menar Nylén Andresen (2005). Qviström (2008) skriver att stadsranden därmed skulle kunna utgöra en resurs i form av en kunskapslänk för det ekologiskt anpassade jordbruket, förutom att vara en fysisk länk mellan stad och land. Man skulle alltså i det här sammanhanget kunna se stadsranden dels som en potential till ökad social hållbarhet i form av folkbildning men också att konsekvensen genererar potential för ekologisk hållbarhet, då ekologisk livsmedelsframställning premieras.

DEL 2: STADSRANDEN I STOCKHOLM

DE GRÖNA KILARNA

Stockholms stadsrand utgörs av *Stockholms gröna kilar*.

De bildar en stjärnformig, tioarmad struktur som sträcker sig från landsbygden genom förorterna till långt in i centrala staden. Även om kilarna namngetts som gröna är de inte enbart gröna miljöer som bygger upp dem. Snarare består de av en mosaik av markanvändning så som odlad mark, fritidshusbebyggelse, sjöar och vattendrag, skog, infrastruktur, golfbanor, täkter och en mindre mängd bostadsbebyggelse (Regionplane- och trafikkontoret 2008).

I STOCKHOLM MÖTER STAD LAND I GRÖNA KILAR

Källa: Regionplane- och trafikkontoret (2008)

Karin Willis² är regionplanerare på Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Region Stockholm. Hon är utbildad naturgeograf och har arbetat både på kommun och på länsstyrelsen. Hon berättar i intervju att de gröna kilarnas dragning inte är planerade utan en konsekvens av den stjärnformade trafikinfrastruktur som man planerade för och genomförde i mitten av 1900-talet. Trafikleder har dragits från centrum ut till det omgivande landskapet och bebyggelsen har uppkommit utefter de lederna. Hon beskriver att de gröna kilarna alltså är det förhållandevis gröna områdena mellan trafiklederna som erbjuder miljöer för naturupplevelser, rekreation och kulturmiljö. Stadsranden planeras på regional nivå av *Tillväxt- och regionplaneförvaltningen* och på kommunal nivå av de 26 kommunerna i regionen, genom det kommunala planmonopolet.³

ÅTERBLICK

Willis berättar att man har arbetat med regional planering i stockholmsregionen sedan någon gång på 50-talet, men att den regionala grönstrukturplaneringen började kring 1980. Den första rapporten, *Bättre en skogsbacke i handen än tio i skogen*, som kom 1985 skulle bli en av många rapporter för att klargöra vilka värden som finns i den regionala grönstrukturen.⁴ Grönstruktur som begrepp introducerades officiellt i Sverige första gången år 1992 (Lundgren Alm 1996). Stockholm var således tidig med att ta ett helhetsgrepp kring sina gröna miljöer. Willis uppger att hon inte vet om det var någon speciell händelse som agerade startskott för arbetet och inte heller vem som var initiativtagare. Däremot berättar hon att det finns ett stort ideellt intresse för naturen i Stockholmsregionen där exempelvis naturskyddsföreningen har varit en drivande aktör i många

² Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

³ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

⁴ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

frågor som rör de gröna kilarna.⁵ Magnus Nilsson var ordförande i naturskyddsföreningen i Stockholm 1995-2003. Han beskriver på sin hemsida hur rapporten *Grönstrukturen i Stockholmsregionen* (1996) lokaliserade den regionala grönstrukturen som kan vara svår att se hur den hänger samman. Han skriver att år 1997 bildade naturskyddsföreningen tillsammans med turistföreningen och hembygdsförbundet nätverket *Skydda storstockholms gröna kilar*. Syftet med nätverket var att skydda samtliga områden som rapporten från 1996 pekat ut, genom driva frågan om naturreservatsbildning. Inför valet år 1998 sände nätverket ut enkäter till samtliga partier i regionens kommuner där de ombads markera ut vilka områden de avsåg att skydda som naturreservat eller naturskyddsområde, den kommande mandatperioden. Resultatet av enkäten användes till informationsmaterial med tips till väljarna inför det kommunala valet (Nilsson u.å.). Nätverket fortsatte att uppvakta politiker och Nilsson menar att arbetet bidrog till skrivelsen *En samlad naturvårdspolitik* (Miljödepartementet 2001/02:173). Skrivelsen genererade uppdrag till länsstyrelserna i Västra Götaland län, Skånes län och Stockholms län att ta fram program för hur man avsåg att skydda de viktigaste tätortsnära naturområdena, i respektive region. Stockholms läns program kom att kallas *Aldrig långt till naturen* (Länsstyrelsen & regionplane- och trafikkontoret 2003). Nilsson (u.å.) skriver att ungefär hälften av den arealen som nätverket arbetade för att skydda, finns med i programmet och att det beskrivs hur man succesivt ska ge skydd till dessa områden.

Som tidigare beskrivits kan benämningen av ett område påverka ens förväntningar och uppfattningar om det (Qviström 2005). Willis berättar att i rapporten *Storstockholm gröna kilar* som regionplane- och trafikkontoret gav ut 1992, dyker namnet *Gröna kilar* upp för första gången. I tidigare publikationen har man bland annat refererat till kilarna som ett grönbälte, så som i *Storstockholm gröna bälte* (1990). Willis uppger att man då började göra inventeringar och för att identifiera de områden som låg utanför den täta bebyggelsen och som hade naturvärden, kulturhistoriska värden och värden för friluftsliv.⁶

VÄRDEN OCH HOT

I början av millennieskiftet gjordes inventeringar för att klargöra kilarnas sociala värden. Samtliga tio kilar inventerades och 2004 kom 10 rapporter, en för varje kil, som identifierade kilarnas upplevelsevärden för människan.⁷ I rapporten *Järvakilen* (Regionplane- och trafikkontoret 2004) kan man läsa hur arbetet drevs av de upplevelser man kan få av naturmiljöer. Det kan exempelvis vara en känsla av frihet eller tystnad och ensamhet men också i vilka naturliga miljöer man förväntas få dessa. Enligt rapporten kan exempelvis en känsla av frihet förväntas upplevas vid utkiksplatser och en upplevelse av tystnad och ensamhet i äldre barrskog med mossor på marken. Från dessa upplevelser och miljön kopplade till dem, utformades 10 teman av upplevelsevärden i kilarna: *Orördhet och trolska naturmiljöer, skogskänsla, utblickar och öppna landskap, variationsrikedom och naturpedagogik, kulturhistoria och levande landskap, aktivitet och utmaning samt service och*

⁵ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

⁶ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

⁷ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

samvaro. Willis beskriver att på hennes kontor talar man framförallt om de sociala värdena i kilarna medan de ekologiska värdena snarare blir sörjda för av länsstyrelsen, som kontoret har ett nära samarbete med. Men hon tar upp att man på hennes kontor också ser kilarna som en källa till ekosystemtjänster så som temperaturreglerare för staden, att de kan ta hand om dagvatten samt agera spridningskorridorer för växter och djur. Hon ser också ett framtida värde i kilarna då man kan komma att behöva odla livsmedel i dem för att möta klimatförändringarna eller i händelse av kris.⁸ I rapporten *Grönstruktur och landskap för regional utvecklingsplanering* (Regionplane- och trafikkontoret 2008) nämns följande övergripande värden i de gröna kilarna: *god livsmiljö, rekreation och folkhälsa, biologisk mångfald och geologi, kulturmiljövärden, vattenvärden, ekosystemtjänster samt identitet och landskapskaraktärer*.

Willis beskriver att det som gör kilarna extra värdefulla är dess sammanhang. Hon förklarar att dels är kilarna ett landskap rikt på sociala värden nära staden och dessutom är den biologiska mångfalden i kilarna högre än både staden och i det omgivande landskapet. Hon förklarar anledningen till det senare är att Stockholms län har en relativt monokulturell markanvändning med jordbruk och skogsbruk vilket missgynnar variationsrikedomen av växter och djur. Hon berättar att det som idag hotar kilarna är dels exploatering för framförallt bebyggelse men också den trafikinfrastruktur som ett ökat invånarantal genererar. Trafiklederna riskerar att fragmentera de sammanhängande gröna områden som är viktiga både för de sociala och ekologiska värdena, så som de biologiska spridningssambanden. Hon menar att här blir den regionala planeringen viktig eftersom en exploatering i en del av kilen kan påverka det större sammanhanget. Willis beskriver att Tillväxt- och regionplaneförvaltningen således är emot sprawl, utan förespråkar istället förtätning av den centrala kärnan i Stockholm och i de kringliggande regionala stadskärnorna. De stationsnära lägena rekommenderas vid nybyggnation vilket ibland står i konflikt med de gröna kilarna. Willis berättar att det kan vara svårt att med nuvarande lagstiftning pröva en plan för nybyggnation i högre instanser, med anledning av att de gröna ytornas värde.⁹

Willis ser inte något direkt värde i de fall stadsranden består av en uppluckrad struktur så som exempelvis industri, ödetomter eller annan typ av *fulmark* som hon uttrycker det. Hon beskriver att det kan uppstå mellankommunala meningsskiljaktigheter då den typen av områden gränsar mellan kommuner om *fulmarken* i en kommun möter ett naturområde i annan. Enligt Willis tycks stadsrandens gröna miljöer vara de som bär på värden.¹⁰

ATT BIBEHÅLLA OCH UTVECKLA VÄRDEN

Naturreservaten i kilarna är helt skyddade mot exploatering. Senaste uppföljning är gjord 2011 och visar att den procentuella andel naturreservat, skiljer stort mellan kilarna. Tyrestakilen består till exempel av 32 % naturreservat medan Borgesundskilen saknar skydd. I genomsnitt är 18 % av

⁸ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

⁹ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

¹⁰ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

kilarna skyddade genom reservatsbildning.¹¹ Willis kommenterar att dessa siffror inte är helt uppdaterade. Hon berättar att det har bildats fler reservat sedan dess och inte sällan på kommuners initiativ (istället för länsstyrelsen, som också kan vara initiativtagare till att bilda reservat). Willis tar upp att det stundom förekommer en polariserad debatt mellan stad och natur och att fraser som ”ska vi bygga bostäder ELLER natur”, förekommer i meningsutbyten mellan aktörer. Deras kontor hävdar istället att de två perspektiven behöver samplaneras. Hon är tvetydig kring om sin egen åsikt om att skydda kilarna genom naturreservatsbildning. Hon anser att man kan värna om naturområden utan att lagstifta skyddet men att det är bra att extra värdefulla områden säkras för framtiden.¹²

Det främsta verktyget i den regionala planeringen är RUF, regional utvecklingsplan för Stockholm.¹³ I den senaste versionen, *RUF 2050*, beskrivs planen som en strategisk plan som ska hantera utmaningar och stärka regionens potential på ett långsiktigt sätt. Den ligger till grund för kommuners långsiktiga planering (översiktsplaner) och är utgångspunkt i regional strukturplanering, så som grönstrukturplanering och infrastrukturplanering. Områden i de gröna kilarna som har flera höga rekreations- natur eller kulturmiljövärden, kallas i RUF 2050 för *Gröna värdekärnor*. För att bibehålla dessa värden rekommenderar planen att ha ett försiktigt förhållningssätt vid exploatering och även då exploatering inte sker i direkt anslutning till den gröna värdekärnan, rekommenderas buffertzoner om verksamheten är störande. För att så många som möjligt ska kunna ta del av de värdefylla miljöerna rekommenderas det att göra dem tillgängliga genom exempelvis information och stigar. Planen skriver däremot att i miljöer som är känsliga kan turism och rekreation istället behöva anpassas för att värdena ska kunna bibehållas (Tillväxt- och regionplaneförvaltningen 2018). Tillväxt och regionplaneförvaltningen ger dessutom ut rapporter, så som de tio rapporterna om upplevelsevärden i kilarna, som tidigare beskrivits.

För att synliggöra svaga områden i kilarna, som behöver värnas extra mycket om i planeringen och förvaltningen av landskapet, gavs rapporten *När, var och hur? Svaga samband i stockholmsregionens gröna kilar* ut 2012 (Tillväxt, miljö och regionplanering). Skriften identifierar de partier i kilarna som är smalare än 500 m och beskriver att de ofta ligger i anslutning till bebyggelseområden i regionen som växer, och är därför extra värda att uppmärksamma. Rapporten syftar till att ge stöd och tips till kommuner och andra aktörer om hur man kan planera, förvalta, gestalta och på andra sätt bidra till att stärka de så kallade svaga sambanden. Genom att visa på goda exempel och ge förslag till både insatser och kunskap som behöver utvecklas, ska den fungera som en idébank. Generellt beskriver rapporten att även en smalt område kan ha en god förmåga att knyta ihop större områden om det är variationsrikt. Det finns sällan konflikter mellan kulturhistoriska värden, naturvärden och rekreationsvärden – snarare förstärker de varandra. De värdehöjande åtgärderna kan vara att genom skötsel och restaurering öka befintliga värden men också att planera och utforma helt nya strukturer och naturtyper. För att varje enskild kommun ska kunna prioritera sina insatser då de svaga sambanden ska stärkas, rekommenderar skriften att kommuner bör ha gemensamma måldokument

¹¹ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

¹² Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

¹³ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

som är politiskt förankrade. En sådan insats kan till exempel vara att synliggöra historiska spår i landskapet genom skötsel och förvaltning. Rapporten beskriver hur historiska strukturer blivit fragmenterade när städer växt, men att dessa kan finnas kvar i de gröna kilarna. De svaga sambanden kan stärkas genom att göra de historiska spåren mer synliga till exempel genom att röja marker vid fornlämningar eller förvalta gamla vägsträckningar. Då de gamla vägarna sträcker sig från en stad, in i ett svagt samband får man en förståelse för hur de historiska landskapet varit organiserat. Genom kontinuerlig hävd av marker bevaras ett historiskt öppet landskap som gör det lättare för människan att förstå hur landskapet har nyttjats i århundraden före henne (Tillväxt, miljö och regionplanering 2012)

Att använda skötsel och förvaltning för att bibehålla och utveckla värden i de gröna kilarna, görs bland annat i Sollentuna kommun i en del av *Järvakilen*. I informationsbladet *Mellan Bög och Väsby* (Sollentuna kommun u.å) kan man läsa att landskapet här såg nästan likadant ut från medeltiden till 1800-talet. Man kan utläsa att i och med industrialismen föll marker i träda och att dessa marker nu restaurerats. För att visa och bevara gammal kunskap om odlingsmetoder, djurhållning och landskapsvård förvaltas naturreservatet *Östra Järvafältet* enligt äldre metoder genom så kallat växelbruk med 7-årig växtföljd, ängar som slåttas med lie, åkrar som brukas med häst och hamling av träd. Äldre lantraser håller de gamla hagmarkerna öppna och åkrarna sås med äldre sorters spannmål. Här finns även en visningsbondgård, en visningsträdgård och en naturskola (Sollentuna kommun u.å.) Informationsbladet beskriver att förutom att besvara och sprida kunskap, gynnar de äldre skötselmetoderna den biologiska mångfalden. Som tidigare nämnts är *kulturhistoria och levande landskap* ett tema av sociala värden i kilarna (Regionplane- och trafikkontoret 2004). I Sollentuna kommuns översiktsplan beskrivs hur Östra Järvafältet också bidrar med de sociala värdena *variationsrikedom och naturpedagogik* samt *service och samvaro* (Sollentuna kommun 2018). I översiktsplanen poängteras också behovet att bevaka Järvafältets värden i samband med en planerad vägutbyggnad och exploatering både i den egna kommunen och i de grannkommuner som Järvakilen delas med. Rapporten *När, var och hur? Svaga samband i stockholmsregionens gröna kilar* tar också upp vikten av mellankommunala samarbeten då kilarna stäcker sig genom flera kommuner, då de sammanlagda utbyggnadsplanerna hos kommunerna riskerar att skapa nya svaga samband (Tillväxt, miljö och regionplanering 2012).

FRAMGÅNGSFAKTORER

Willis berättar att den gröna stadsranden har lyckats bli en del av den regionala planeringen i Stockholm. Tack vare det ses stadsranden som en struktur lika självklar som bebyggelsestruktur och infrastruktur. Hon säger att det är viktigt att kilarna därför inte behandlas som enbart en ekologisk fråga av någon naturvårdsenhet utan tillåts vara fysisk planering. Det helhetsgreppet tror hon är en stor framgångsfaktor. Willis beskriver också den mellankommunala sammanordningen som central för att bibehålla och utveckla den potential som stadsranden har till att bidra med värden.¹⁴ På Tillväxt- och regionplaneförvaltningens hemsida kan man läsa att i drygt hälften av kilarna finns det

¹⁴ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

ett sådant samarbete (u.å.). Willis berättar att samordning mellan andra aktörer som har ett intresse av kilarna också är viktiga. Ett sådant initiativ är *Samverkan i de gröna kilarna* där naturskyddsföreningen istället för Willis kontor agerar spindeln i nätet. Andra aktörer så som kommuner, markägare och ideella organisationer kan här finna en gemensam plattform för samarbeten som berör kilarna.¹⁵

DISKUSSION OCH SLUTSATS

METOD OCH PROCESS

Endast en person med kunskap om stadsranden i Stockholm intervjuades och kanske hade en mer djupgående analys kunnat göras om fler planerarare involverats i studien. Intervju med kommunala planerare, förvaltare, ideella organisationer eller för den delen brukare av stadsranden i Stockholm hade kanske visat på ytterligare värden än de som den genomförda intervjun visade. Även om intervju beskrivs som ett fullgott sätt att samla in kunskap (Dalen 2008) stärks referensstudien då flertalet planeringsdokument även ingått i materialet. Det har inte framkommit några motsägelser mellan uttalanden i intervjun och uttalanden i planeringsdokumenten, vilket jag anser ökar referensstudiens trovärdighet. Allt material i uppsatsen har på grund av dess kvalitativa natur blivit tolkade. Dalen (2008) skriver att "i dialogen med materialet kommer forskarens egna förförståelse, i förening med aktuell teori om fenomenet att påverka tolkningen" (s. 13).

Litteraturen som använts till uppsatsen är både av vetenskaplig och populärvetenskaplig karaktär. De vetenskapliga källorna har rimligen en högre grad av trovärdighet än de populärvetenskapliga, men genom att ha inkluderat de senare har jag också fått med viss yrkeskunskap som jag anser värdefull (Helle Nebelong, Knut Weibull, Mattias Gustafsson, m.fl.). I dessa fall har jag säkerställt att författaren är utbildad inom ämnet denne uttalar sig om. För litteraturstudien användes en metod där en källa används för att komma vidare och hitta ytterligare relevanta källor. Ett annat sätt att finna material hade varit att göra mer strukturerade litteratursökningar enligt vissa kriterier. En konsekvens av den förstnämnda metoden är att uppsatsen har tillåtit ta nya riktningar och på så vis också hanterat flera olika ämnesfält. Detta kan anses vara en fördel, men skulle också kunna vara en nackdel eftersom tidsramen för uppsatsen har gjort att jag inte kunnat gå på djupet i alla de ämnesfält som berör stadsranden. Denscombe (2009) beskriver ändå att denna typ av *snöbollsteknik* som en tidseffektiv metod då en del av processen att leta efter relevant litteratur, i mångt och mycket redan är gjord av någon annan.

SE BORTOM VACKERT OCH FULT

Litteraturstudien tyder på att stadsranden kan bidra med en lekmiljö som är hotad i staden; det kan vara en plats för friluftsliv som beskrivs ge goda hälsoeffekter, liksom en plats för biologisk mångfald och ekosystemtjänster som vår överlevnad är beroende av och som kostar mångmiljoner att ersätta.

¹⁵ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

Dessutom antyder litteraturstudien att stadsranden skulle kunna vara en icke exkluderade plats som kan omformas efter våra behov, vara en fysisk länk mellan stad och land, samt en kunskapslänk till vår kollektiva historia och till våra nuvarande förutsättningar på landsbygden.

Dessa värden tycks beröra den ekologiska, den sociala och den ekonomiska dimensionen av hållbarhet. Vidare ser jag inte några direkta motsättningar mellan nyttjandet av dessa värden och vad *Brundtlandkommunionen* definierade som hållbarhet, det vill säga att en hållbar utveckling är en utveckling som tillfredsställer dagens behov utan att äventyra kommande generationers möjligheter att tillfredsställa sina behov (FN 1987). Med det sagt tror jag att stadsranden skulle kunna ses som ett verktyg för att arbeta med de tidigare nämnda globala hållbarhetsmålen i Agenda 2030. Alltså: Mål 11 *Hållbara städer och samhällen* där delmål 11.a syftar till att stärka den nationella och regionala utvecklingsplaneringen som medel för att främja sociala och miljömässiga kopplingar mellan stadsområden, stadsnära områden (som i den här uppsatsen skulle kunna översättas med stadsranden) och landsbygden. Men också mål 15 *Ekosystem och biologisk mångfald* där delmål 15.a syftar till att integrera värdet av ekosystemen och den biologiska mångfalden i lokala och nationella planerings- och utvecklingsprocesser (UNDP 2015).

Däremot bör man kanske inte hävda att stadsranden och dess funktioner *tillfullo* är goda eller hållbara. Stadsrandens oreglerade funktion beskrivs kunna bidra med en plats som utmanar samhällets rådande normer (Von Schéele 2016) och vara en lekmiljö som stimulerar barns fantasi och låter dem växa som individer (UR 2015). Samtidigt lockade den oreglerade funktionen till sig en användning som skrämde de närboende och bidrog till motsättning mellan grupper, i Von Schéele avhandling (2016). Stadsrandens porösa karaktär (Boverket 2004) kan ses bidra till att zonen har bortglömda ytor som kan ha hög biologisk mångfald (Sohard 2000). Samtidigt kan en stad som växer på ett glest sätt ses som ohållbart eftersom det blir svårt att resa med kollektivtrafik eller cykel och mycket mark tas i anspråk för infrastruktur, som naturskyddsföreningen (2006) beskrivit tidigare i uppsatsen. För att återkoppla till mina frågeställningar, 1) Finns det ekologiska och sociala värden i stadsranden? och 2) Hur kan dessa eventuella värden bidra till den sociala och ekologiska dimensionen av hållbar stadsutveckling?, tyder resultaten alltså på att stadsranden har ekologiska och sociala värden som har en *potential* till att bidra till den hållbara staden. Dessutom skulle stadsranden kunna vara ett verktyg för att arbeta med de globala hållbarhetsmålen.

Några av de aspekter av stadsranden som litteraturstudien tar upp, beskrivs även i referensstudien men stundom skiljer de sig åt. En sådan aspekt är huruvida de *grå* och inte bara de gröna områdena i stadsranden har värden att bidra med till en hållbar stad. Willis och de regionala plandokumenterna tycks vara av åsikten att det bara finns värden i de gröna miljöerna. Grå områden, så som industriområden och ödetomter i stadens ytterkanter, benämns till och med som *fulmark*.¹⁶ Litteraturen och andra sidan beskriver hur de här områdenas värden inte alltid går att se med blotta ögat. *Fulmarken* beskrivs kunna ha högre biologiska värden än parkmiljöer i staden (Forman 1999). Dels för att de erbjuder ovanliga ståndorter (Person och Smith 2014) men kanske också just för att de

¹⁶ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

tillåts vara fula (Sohard 2000). Dess oreglerade funktion skulle kunna vara en lekmiljö som staden med dess allt mer uppstrukturerade och därtill krympande miljöer för barn inte kan erbjuda (UR 2015 och Gustafsson 2016). Litteraturen beskriver också hur dessa mellanrum, som varken är stad eller natur, hela tiden kan omformas på nytt genom besökarnas sociala och kulturella praktiker (Eriksson 2013).

För att kommentera en del av uppsatsen syfte, nämligen att hitta värden i stadsranden som inte uppmärksammats tidigare, tycks referensstudien tyda på att det finns potentialer i stadsranden som inte tillfullo har uppmärksammats i den regionala planeringen i Stockholm. Således anser jag att referensstudien bekräftar Qviström, Hjort Caspersen och Halvorsen Thoréns syn, att stadsrandens fulla potential inte tas tillvara på i planeringen (2009). För oavsett man anser att detta är värden som behövs i en hållbar stad eller inte, finns det onekligen en stadsrand i alla städer. Det mest hållbara bör kanske därför vara att lyfta blicken från det som man vanligen anser är värdefulla miljöer och istället se till hur alla miljöer kan bidra med något? För att återknyta till ytterligare ett av uppsatsen syften, att klargöra stadsrandens roll i en hållbar stadsutveckling, skulle jag således påstå att stadsranden har potential till att ha en aktivare roll.

LANDSKAPET SOM FÖRUTSÄTTNING

Kanske är den landskapliga kontexten det som avgör vilka värden stadsranden kan bidra med till den sociala och ekologiska dimensionen av hållbarhet, eftersom landskapet givit förutsättningarna för staden och stadsranden att formas? I Stockholm finns det till exempel bergsknallar som är svårexploaterade och har av den anledningen lämnats obebyggda. Därtill har närheten till hav och sjö på många ställen gjort att man av juridiska ställ inte får exploatera, på grund av strandskydd. Om vi istället ser till Lund i Skåne, en i stad som saknar både berg och hav, har de frågorna inte behövts ta hänsyn till. Här kanske stadens form och utbredning snarare är en konsekvens av var det finns bra odlingsmarker. Den landskapliga kontexten bör också påverka hur relevant en välplanerad stadsrand är för en hållbar stadsutveckling. Vi gör en jämförelse mellan ovannämnda städer, med sina olika landskapskaraktärer, i hänsyn till stadsrandens potential för friluftsliv. Utanför Stockholm präglas landskapet av en hel del skog, medan Lund omges av jordbruksmark. Alltså en privatägd mark som allmänheten inte kan nyttja för friluftsliv. Att stadsranden kan ses som en flaskhals mellan stadens offentliga parker och landsbygdens allemansrättsliga mark som Qviström (2008) skriver, kanske inte kan appliceras på städer som Lund. Här kanske stadsranden kan vara ett viktigt verktyg i en hållbar stadsutveckling, för att säkra staden (och landsbygdens) intressen för friluftsliv och rekreation.

HUR GÖR VI?

Uppsatsens tredje fråga behandlar hur stadsrandens värden kan bibehållas och öka med hjälp av planering, gestaltning och förvaltning av våra landskap. Här tyder litteraturstudien på att sättet planeringen hanterar stadsranden kan behöva ändras för att man ska kunna ta tillvara på de potentialer som kan bidra till en hållbar stadsutveckling. Genom tidsbegränsade hyresavtal kan fler använda stadsranden i väntan på exploatering, så som i exemplet från Berlin (Von Schéele 2016). I Burlövs fall kunde ett område som hade schaktats inför en exploatering bli en våtmark (Qviström

2005). Varför inte använda dessa områden som översiktsplaner sparar för framtiden, på ett mer aktivt sätt? Tillåta tillfälliga funktioner och värden att samexistera med planer för framtiden, istället för att värdera stadsranden för vad som komma ska. Litteraturen lyfter Danmark som ett exempel där stad och land samplaneras för att bättre ta tillvara på värden som stadsranden kan erbjuda (Qviström 2008). I Stockholm har man med hjälp av regional planering lyft stadsranden som en egen struktur som samplaneras med andra strukturer, så som infrastruktur och bebyggelsestruktur.¹⁷ För att återknyta till ett av uppsatsen syften, att stödja en gynnsam relation mellan stad och land, visar båda exemplen att stad och land inte bör ses mot motpoler som kan planeras separat. Vidare belyser referensstudien att stadsranden kan behöva planeras på regional nivå, eller åtminstone på mellankommunal nivå för att hantera den komplexitet zonen har.

Som tidigare nämnt visar litteraturstudien på värden i stadsranden som spänner över många yrkesutövares ämnesfält. För att förstå hur stadsrandens värden kan öka och bibehållas har kanske inte en fysisk planerare, eller en landskapsarkitekt tillräckligt med kompetens. Fler yrkeskategorier skulle kunna behöva samverka så som ekologer, kulturmiljövetare, sociologer, fritidsledare, förskolepedagoger etcetera. Eftersom stadsranden är ett slags vardagslandskap kan även en medborgardialog säkert vara en källa till stor kunskap om hur området används. Samtidigt tyder litteraturstudien på att planering av stadsranden skulle kunna få negativa konsekvenser. Det verkar vara just att stadsranden är förbisedd av planerare som skapar potential för vissa sociala och ekologiska värden (Von Schéele 2016, Eriksson 2013, Gustafsson 2016, UR 2015 och Sohard 2000). Den oprogrammerade leken, den oreglerade funktionen som inte exkluderar, och det förbisedda snåret med biologisk mångfald, kanske skulle försvinna om man planerade, gestaltade och förvaltade stadsrandens landskap. Kanske behöver mer planerade områden kombineras med områden som får leva sitt eget liv i stadsranden, för att tillfullo ta till vara på potentialen i stadsranden för en hållbar stadsutveckling. Eller kanske kan man med planeringens hjälp integrera spontana funktioner, med mer planerade, alltså planera för de oplanerade.

SLUTSATS

Det finns sociala och ekologiska värden knutna till stadsrandens landskap som bidrar till den sociala och ekologiska dimensionen av hållbar stadsutveckling. Därtill erbjuder stadsranden potential för värden som är hotade i staden såväl som på landsbygden. För att ta tillvara på potentialen behöver stadsranden hanteras som helhet utan administrativa gränser, där fula såväl som sköna områden tillåts bidra till den hållbara staden.

VIDARE ARBETE

Som tidigare nämnt finns det med all sannolikhet fler sociala och ekologiska värden i stadsranden än vad den här studien tar upp. Uppsatsen tyder på en komplexitet i stadsranden som behöver hanteras av olika ämnesfält. Man skulle således kunna göra vidare studier utifrån en mängd olika discipliner. Den här studien baseras på litteratur främst från svenska forskare, och därtill en stadsrand i

¹⁷ Willis, K. Tillväxt- och regionplaneförvaltningen i Stockholm. Telefonintervju 2019-04-26.

Stockholm. Studier som tar upp exempel från andra länder med andra planeringsförutsättningar och regelverk hade kunnat bidra med nya infallsvinklar till hur man kan ta tillvara på potentialen i zonen där stad möter land. För att få större kunskap om hur den sociala användningen av stadsranden ser ut hade vidare studier, kanske med inventeringar och intervjuer med de som nyttjar området, varit intressanta att genomföra. Även pilotprojekt där tillfälliga värden och funktionen fick ta plats i stadsranden, i väntan på en exploatering hade varit intressant att se i framtiden.

KÄLLFÖRTECKNING

- Alaviitala, M. (2008). *Nordiska studier om stadsnära landskap*. Red: Qviström, M. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet (Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap, Rapportserie: 2008:4)
Tillgänglig: https://pub.epsilon.slu.se/13428/1/qviström_et_al_160530.pdf [2019-05-10]
- Alm Lundgren, E. (1996). *Stadsgrönska - integrerat eller separerat Stadsbyggnadselement*, diss. Göteborg: Chalmers Tekniska Högskola.
- Artdatabanken (2018). *Biologisk mångfald*. Tillgänglig: <https://www.artdatabanken.se/arter-och-natur/biologisk-mangfald/> [2019-05-10]
- Bengtsson, B. (2004). *Allemansrätten – vad säger lagen?* Solna: Naturvårdsverket. Tillgänglig: <http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer/620-8161-6.pdf?pid=3915> [2019-05-10]
- Boverket (2002). *Stadsplanera – istället för trafikplanera och bebyggelseplanera*.
<https://www.boverket.se/sv/om-boverket/publicerat-av-boverket/publikationer/2002/stadsplanera-istallet-for-trafikplanera-och-bebyggelseplanera/> [2019-05-09]
- Boverket (2004). Hållbara städer och tätorter i Sverige – förslag till strategi.
http://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2004/hallbara_stader_och_tatorter_i_sverige.pdf [2019-05-09]
- Boverket (2007). *Landskapets upplevelsevärden – vilka är de, och var finns de?* Tillgänglig: https://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2007/landskapets_upplevelsevarden.pdf [2019-05-10]
- Boverket & Naturvårdsverket (2000). *Planera med miljömål! en idékatalog*. Tillgänglig: https://www.boverket.se/globalassets/publikationer/dokument/2000/planera_med_miljomal_en_ide_katalog.pdf [2019-05-10]
- Bryant, C.R., Russwurm, L.H. & McLellan A.G. (1982). *The city's countryside. Land and the rural-urban fringe*. Waterloo: University of Waterloo
- Bryman, A. (2018). *Samhällsvetenskapliga metoder*. 3. Uppl. Liber
- Dalen, M. (2008) *Intervju som metod*. Malmö: Gleerups utbildning
- Davoudi, S. & Stead, D. (2002). *Urban – rural relationships: an introduction and brief history*.
Tillgänglig: https://www.researchgate.net/publication/260099663_Urban-Rural_Relationships_An_Introduction_and_Brief_History [2019-05-09]
- Denscombe, M. (2009). *Forskningshandboken – för småskaliga forskningsprojekt inom samhällsvetenskaperna*. Lund: Studentlitteratur

Ekener, E. & Kazeffs, C. (2018). *Kunskapsöversikt av ömsesidiga beroenden*. Naturvårdsverket. (2018:6505) Tillgänglig: <http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-6805-9.pdf?pid=22053> [2019-05-09]

Elgåker, H. & Kaaman, J. (2015). *Markhushållning i planeringen - Jordbruksmarken i Skåne*. Länsstyrelsen Skåne. (2015:27) Tillgänglig: <https://www.lansstyrelsen.se/download/18.2e0f9f621636c8440272694e/1528231105746/Markhushållning%20i%20planeringen%20Jordbruksmarken%20i%20Skåne.pdf> [2019-05-09]

Eriksson, E. (2013). Mellanrum – möjligheternas rum. *Hållbar stad*. Tillgänglig: <https://hallbarstad.se/riksantikvarieambetet/mellanrum-mojligheternas-rum/> [2019-05-10]

FN (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Tillgänglig: <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf> [2019-05-09]

FN (2012). *Omställning till hållbar utveckling brådskar* [Faktablad]. Tillgänglig: <https://fn.se/wp-content/uploads/2016/08/Faktablad-2-12-Hållbar-utveckling.pdf> [2019-05-09]

FN (2018). *2018 Revision of World Urbanization Prospects*. Tillgänglig: <https://population.un.org/wup/Publications/Files/WUP2018-KeyFacts.pdf> [2019-05-09]

Forman, R. T. (1999). Horizontal Processes, Roads, Suburbs, Societal Objectives, and Landscape Ecology. I: Klopatek, J. M. & Gardner, R. H. *Landscape Ecological Analysis: Issues and Applications* (red.), New York: Springer, ss. 35-53

Gallent, N. (2006). *The Rural–Urban fringe: A new priority for planning policy?* Tillgänglig: https://www.researchgate.net/publication/233460715_The_Rural-Urban_fringe_A_new_priority_for_planning_policy [2019-05-09]

Gustafsson, M. (2016). Till Kojbyggandets lov. *Hållbar stad*. Tillgänglig: <https://hallbarstad.se/urbio/till-kojbyggandets-lov/> [2019-05-10]

Jordbruksverket (2012). *Infrastrukturens gräs- och buskmarker*. Rapport: 2012:36. Tillgänglig: (https://www2.jordbruksverket.se/webdav/files/SJV/trycksaker/Pdf_rapporter/ra12_36.pdf) [2019-05-10]

KTH (2019). *Hållbar utveckling*. Tillgänglig: <https://www.kth.se/om/miljo-hallbar-utveckling/utbildning-miljo-hallbar-utveckling/verktygslada/sustainable-development/hallbar-utveckling-1.350579> [2019-05-09]

Larsson, A. & Germunsson, L. (2012). *Mål och metoder för hushållning med god jordbruksmark inom kommunal planering* [Faktablad]. Tillgänglig: https://pub.epsilon.slu.se/8760/13/larsson_et_al_120427.pdf [2019-05-09]

- Lihammer, A. (2013). Miljonprogramsområdena som kulturarv – vem bestämmer visionerna. *Hållbar stad*. Tillgänglig: <https://hallbarstad.se/riksantikvarieambetet/miljonprogramsomradena-som-kulturarv-vem-bestammer-visionerna/> [2019-05-10]
- Länsstyrelsen & Regionplane- och trafikkontoret (2003). *Aldrig långt till naturen*. Rapport: 2003:20. Tillgänglig: <https://www.lansstyrelsen.se/download/18.6b007d201668b62468139d6/1540278571191/Rapport%202003-20%20Aldrig%20långt%20till%20naturen.pdf> [2019-05-16]
- Meeus, S. & Gulnick, H. (2008). Semi-Urban Areas in Landscape Research: A Review. *Living Reviews in Landscape Research* 2, 2008(2). Tillgänglig: <http://lrlr.landscapeonline.de/Articles/lrlr-2008-3/download/lrlr-2008-3Color.pdf> [2019-05-09]
- Miljödepartementet (2001). *En samlad naturvårdspolitik*. Stockholm: Sveriges Riksdag. (2001/02:173)
- Naturvårdsverket (2015). *Friluftsliv för alla - Uppföljning av de tio målen för friluftslivspolitik*. Tillgänglig: <http://www.naturvardsverket.se/Documents/publikationer6400/978-91-620-6700-7.pdf?pid=16863> [2019-05-10]
- Nilsson, M. (u.å). *Storstockholms gröna kilar*. [Online] Tillgänglig: <https://www.nilssonproduktion.se/referenser/storstockholms-grona-kilar/> [2019-05-16]
- Nylén Andresen, C. (2005). "Gödsel är bara koskit": storstadsbarns föreställningar om jordbruk. Diss. Uppsala: Sveriges Lantbruksuniversitet
- Persson, A & Smith, H. (2014). *Biologisk mångfald i urbana miljöer – förutsättningar, fördelar och förvaltning*. CEC Syntes Nr 02. Centrum för miljö- och klimatforskning, Lunds universitet. Tillgänglig: https://www.cec.lu.se/sv/sites/cec.lu.se.sv/files/urban_biodiversitet_final_20140515.pdf [2019-05-10]
- Qviström, M. (2005). *Väntans landskap: om studier av stadsranden och dess morgondag*. Alnarp: Dept. of Landscape Planning, Swedish Univ. of Agricultural Sciences
- Qviström, M. (2008). *Nordiska studier om stadsnära landskap*. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet (Landskapsplanering, trädgårds- och jordbruksvetenskap, Rapportserie: 2008:4) Tillgänglig: https://pub.epsilon.slu.se/13428/1/qviström_et_al_160530.pdf [2019-05-10]
- Qviström, M., Hjort Caspersen, O. & Halvorsen Thorén, A-K. (2009). *Stadsnära landskap - en resurs i samhällsplaneringen*. [Online]. København: Nordisk ministerråd.
- Qviström, M. & Saltman, K. (2008). Ambiguous edgelands: Landscape studies beyond rural–urban divides and disciplinary trench-lines. *Urban Forestry & Urban Greening*. [Online] 7 (3), 143–144.
- Regionplanekontoret (1985). *En skogsbacken i handen är bättre än tio i skogen*. Stockholm
- Regionplane- och trafikkontoret (1990). *Storstockholms gröna bälte*. Stockholm: Stockholms län landsting

Regionplane- och trafikkontoret (1992). *Storstockholms gröna kilar*. Stockholm: Stockholms län landsting

Regionplane- och trafikkontoret (1996). *Grönstrukturen i stockholmsregionen*. Stockholm: Stockholms län landsting

Regionplane- och trafikkontoret (2004). *Järvakilen*. Rapport: 1:2004. Tillgänglig: www.rufs.se/globalassets/h.-publikationer/2004-1_upplevelsevarder_jarva-1.pdf [2019-05-16]

Regionplane- och trafikkontoret (2008). *Grönstruktur och landskap i regional utvecklingsplanering*. Rapport: 9:2008. Tillgänglig: www.rufs.se/globalassets/h.-publikationer/2008-9_r_gronstruktur_landskap.pdf [2019-05-16]

Riksantikvarieämbetet (2014). *Ditt kulturarv rasar – än sen?* [Online] Tillgänglig: <https://www.raa.se/2014/07/vad-ska-vi-med-kulturarv-till/> [2019-05-10]

Rosendahl, J. (2017). *Stadsranden - Ingenmanslandet eller det givande mötet*. Alnarp: Sveriges lantbruksuniversitet.

Rådberg, J. (1997). *Drömmen om atlantångaren. Utopier & myter i 1900-talets stadsbyggande*. Stockholm: Atlantis

SFS 2010:2008. *Förordningen om stadsbidrag till friluftorganisationer*. Stockholm: Miljö- och energidepartementet

Shoard, M. (2000). Edgelands of promise. *Landscapes* 2, ss. 74–93.

Sollentuna kommun (u.å.). *Mellan bög och väsby*. [Faktablad] Tillgänglig: <https://www.sollentuna.se/globalassets/uppleva-och-gora/natur/utställningar/1.-mellan-bog-och-vasby-utställning.pdf> [2019-05-16]

Sollentuna kommun (2018). *Översiktsplan 2030*. Tillgänglig: <https://www.sollentuna.se/globalassets/trafik--stadsplanering/stadsplanering/op2010/oversiktsplan/oversiktsplan-2012-12-12-aktualitetsforklarad-2018-05-17.pdf> [2019-05-16]

Svenska Naturskyddsföreningen (2006). *Den glesa staden*. Tillgänglig: http://www.naturskyddsforeningen.se/sites/default/files/dokument-media/2006_energi_transport_den_glesa_staden.pdf [2019-05-09]

Sveriges miljömål (2018). *Sveriges miljömål och de globala hållbarhetsmålen*. Tillgänglig: <http://www.sverigesmiljomal.se/sa-fungerar-arbetet-med-sveriges-miljomal/sveriges-miljomal-och-de-globala-hallbarhetsmalen/> [2019-05-09]

Tillväxt, miljö och regionplanering (2012). *När, var och hur? Svaga samband i stockholmsregionens gröna kilar*. Rapport: 5:2012 Tillgänglig: www.rufs.se/globalassets/h.-publikationer/2012_5_r_svaga_samband.pdf [2019-05-16]

Tillväxt- och regionplaneförvaltningen (u.å.). *Samverkan gröna kilar*. [Online] Tillgänglig: www.rufs.se/sakomraden/gronstruktur/grona-kilar/samverkan/ [2019-05-16]

Tillväxt- och regionplaneförvaltningen (2018). *RUFS 2050*. Tillgänglig: www.rufs.se/globalassets/e.-rufs-2050/rufs_regional_utvecklingsplan_for_stockholmsregionen_2050_tillganglig.pdf [2019-05-16]

UNDP (2015) *Globala målen*. Tillgänglig: <https://www.globalamalen.se/om-globala-malen/> [2019-05-09]

UR (2015). *Gör plats för barn och unga* [Online] Tillgänglig: <https://urskola.se/Produkter/191451-UR-Samtiden-Gor-plats-for-barn-och-unga-Valkomna-till-Sundbyberg#Se-program> [2019-05-10]

Vinnova (2013). *Innovativa kommuner*. Sveriges kommuner och landsting. (2013:10) Tillgänglig: https://www.vinnova.se/contentassets/2853f7d364444087b3b5e58d23aa5383/vr_13_10.pdf [2019-05-09]

Von Schéele, C. (2016). *The void: Urban wasteland as political space*. Diss. Lund: Lunds universitet

Världsnaturfonden (2018). *Living planet report 2018 – svensk sammanfattning*. Tillgänglig: <https://www.wfse.cdn.triggerfish.cloud/uploads/2018/12/living-planet-report-1.pdf> [2019-05-10]

Wikström, T (2007). Monumentalitet och mobilitet i Flemingsberg: I. Nylund, K (red.), *Periferin i centrum: gränsöverskridande praktiker i Stockholms offentliga rum*. Daidalos, ss. 87-144